

הרב אברהם קוסמן

ירושלים

"ארץ זבת חלב ודבש"

חלב שאינו מבעלי חיים, דבש שאינו מדבורים

מהו החלב הנזכר בפסוק? מדוע אי אפשר לפרשו כחלב של בעלי חיים? מדוע לא הביאו המרגלים גבינות וחמאה בחזרתם מא"י? איזה חלב נמזג עם היין לשתיה? מי מכבס את בגדיו ביין ומי בחלב? במה נשתבחה א"י בפירות או בפרות?

תוכן העניינים:

פתיח

- א. הפרשנות המקובלת – חלב בעלי חיים
- ב. מדוע לא הביאו המרגלים גבינות וחמאה
- ג. ארץ ישראל נשתבחה בפירותיה ולא בפרותיה
- ד. מדוע לא מביאים ביכורים מחלב?
- ה. ברכה בטעם הפירות ולא בטעם החלב
- ו. מדוע העדיפו בני גד ובני ראובן את עבר הירדן?
- ז. מדוע לא מביאים ביכורים מעבר הירדן?
- ח. שתיית יין מזוג בחלב – צירוף לא מוצלח?
- ט. מהו המשקה העיקרי והבריא: יין או חלב?
- י. הצימוד גפן ותאנה
- יא. היין האדום והיין הלבן
- יב. החלב שבא מהצומח
- יג. מחלוקת התנאים בפרשנות הביטוי "ארץ זבת חלב ודבש"
- יד. הכיצד חלב חייב בתרומה, ומדוע חכם ששתה חלב אסור לו להורות?
- טו. מהו הדבש?
- טז. מעלת החקלאי על רועה הצאן
- יז. סיכום ומסקנות

פתיח

ארץ חמדתנו¹ – ארץ ישראל שני כתרים לה, הכתר הרוחני והכתר הגשמי. הכתר הרוחני הוא כמובן העיקרי "אַרְץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ דִּרְשׁ אֶתָּה תָּמִיד עֵינֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בָּהּ מֵרְשֵׁית הַשָּׁנָה וְעַד

¹ מאמרנו זה התפרסם לראשונה בביטאון התורני "קולמוס" (גיליון שבט תשס"ח, מצורף לעיתון "משפחה"), וזכה בס"ד לתגובות רבות. המאמר כאן מתפרסם עם הוספות חשובות (במיוחד הצד ההלכתי של החידוש הגדול, שבפסוק לא מדובר על חלב של בעלי חיים) ומתייחס גם לרבות מהתגובות שקיבלנו בזמנו.

אֶחָרִית שָׁנָה", פסגת הסגולות הרוחניות. מבחר המקום, הארץ המיוחדת לאלוקי ישראל ואין המעשים שלמים אלא בה (עפ"י ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי).

אמנם תודה"ק מבטיחה "והיה אם שמוע תשמעו" וכו', ארץ זו תהיה גם מבחר הארצות מבחינה חומרית, "וְאֶסְפֹּת דְגָנְךָ וְתִירְשֶׁךָ וְיִצְהָרְךָ: וְנָתַתִּי עֵשֶׂב בְּשָׂדֶךָ לְבַהֲמֹתֶךָ וְאֶכְלֹתָ וְשָׂבַעְתָּ" (דברים ז, יב-יד). בהרבה שבחים נִשְׁתַּבְּחָה ארץ ישראל: הארץ הטובה, ארץ חמדה, ועוד. אולם השבח המפורסם ביותר הוא הביטוי "אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ".

גולת הכותרת של ארץ ישראל

הביטוי "אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ". הוא הביטוי השכיח ביותר בשבחה של א"י. הוא מופיע עשרים פעם בתנ"ך (חמש עשרה פעם בתורה ועוד חמש פעמים בספרי הנביאים²). ביטוי זה מהווה גולת הכותרת של שבח ארץ ישראל.

כשבני ישראל מתענים תחת ידי המצרים, שולח הקב"ה את משה לבשרם כי ה' שמע אל צעקתם ורואה במכאובם, ויקיים את הבטחתו להעלותם ממצרים, ולתת להם את ארץ ישראל שהיא "זבת חלב ודבש" (שמות ג, ח).

הבטחה זו חוזרת, בתוספת שבח זה, פעמים נוספות.

אף משלחת המרגלים בחזרתם מתור את הארץ, אינם מסתירים את התפעלותם מטיב הארץ ופוריותה, ומספרים: אכן "בָּאֵנוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר שְׁלַחְתָּנוּ וְגַם זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ הִוא, וְזֶה פְרִיָּהּ. אָפֶס כִּי עַז הָעַם הַיֹּשֵׁב בְּאֶרֶץ" וכו' (במדבר יג, כז).

במקרה היוצא מגדר הרגיל מוסב שבח זה דווקא על ארץ מצרים. דתן ואבירם המצטרפים לעדת קורח, רוצים לעורר את העם למרוד במשה, ומשום כך הם מסלפים את המציאות ולוקחים את השבח המיוחד לארץ ישראל, ומכתירים בו את אדמת מצרים הצחיחה ברובה³, (במדבר טז, יג): "... וַיֹּאמְרוּ לֹא נַעֲלֶה: הַמַּעַט כִּי הֵעֲלִיתָנוּ מֵאֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ לְהַמִּיתָנוּ בְּמִדְבָּר" וכו'.

החזרה המרובה בתנ"ך על ביטוי זה מבטאת את השפע הרב הניגר ("זבת") מאדמת ארץ ישראל הפורייה והמשובחת⁴.

² ואלו הם המקומות: (1) ספר שמות פרק ג פסוק ח (2) ספר שמות פרק ג פסוק יז (3) ספר שמות פרק יג פסוק ה (4) ספר שמות פרק לג פסוק ג (5) ספר ויקרא פרק כ פסוק כד (6) ספר במדבר פרק יג פסוק כז (7) ספר במדבר פרק יד פסוק ח (8) ספר במדבר פרק טז פסוק יג (9) ספר במדבר פרק טז פסוק יד (10) ספר דברים פרק ו פסוק ג (11) ספר דברים פרק יא פסוק ט (12) ספר דברים פרק כו פסוק ט (11) ספר דברים פרק יא פסוק ט (12) ספר דברים פרק כו פסוק ט (13) ספר דברים פרק כו פסוק טו (14) ספר דברים פרק כז פסוק ג (15) ספר דברים פרק לא פסוק כ (16) ספר יהושע פרק ה פסוק ו (17) ספר ירמיה פרק יא פסוק ה (18) ספר ירמיה פרק לב פסוק כב (19) ספר יחזקאל פרק כ פסוק ו (20) ספר יחזקאל פרק כ פסוק טו.

³ רוב שטחה של מצרים הוא מדבר צחיח, ורק כשני אחוזים משטחה של מצרים ניתנים לעיבוד חקלאי, רובם בהשקיה סביב הנילוס.

⁴ להבדיל אלף אלפי הבדלות, בממצאים ארכיאולוגיים נמצא תיאור של פקיד מצרי בכיר בשם "שאנהת", המתאר בלשון מליצית את שבחה של ארץ כנען: הייתה זו ארץ טובה, תאנים היו בה וענבים, רב היה בה היין יותר ממים. דבשה היה שופע ושמנה עצום. כל פרי היה על עצייה, היו בה שעורים וגם חיטים.

חקר הביטוי: "אַרְץ זֵבֶת חֶלֶב וְדִבְשׁ"

כמדומה שהראשון שהרחיב בחקר ביטוי זה היה הרב ראובן מרגליות זצ"ל.

מאמרו נתפרסם לראשונה בירחון ההד (ירושלים תרצ"ו חוברת י"ב)⁵. תגליתו המפתיעה עוררה תדהמה בקרב ת"ח רבים ובקרב העוסקים בתנ"ך. על תגליתו המפתיעה (תובא להלן) הגיב ת"ח בשם הרב שבתאי סגל: "...תגלית מפתיעה, הביאור [לביטוי ארץ זבת חלב ודבש], הוא כל כך מתקבל על הלב, עד שתמהים אנחנו על הפרשנים והמתרגמים שלא עמדו על זה עד עתה". במאמרנו זה נוכיח שאכן תגליתו של הרב מרגליות הייתה ידועה כבר לחז"ל. כמו כן פרשנים קדומים היו מודעים לחלק מהדברים, והזכירו חידוש זה במילים ספורות⁶.

במאמרנו זה נסקור את ההוכחות השונות שחלקן הובאו כבר ע"י חכמים שונים, שעפ"י פשוטו של מקרא לכאורה אי אפשר להסביר ש"ארץ זבת חלב" - כוונתו לחלב של בהמות וצאן, אלא כוונתו לדבר אחר לגמרי. נוסיף על כך ראיות שונות עם השלכות מרחיקות לכת הנובעות לכאורה מ"תגלית" מפתיעה זו.

א. הפרשנות המקובלת - חלב בעלי חיים

כמדומה שאין ילד שאינו מכיר את הסיפור הידוע המובא במסכת כתובות (קיא, ב)⁷ על האמורא רמי בר יחזקאל שביקר בעיר "בני ברק" הקדומה שהייתה מקום חקלאי פורה. (יש המזהים את בני ברק הקדומה בתל "מסובין" הסמוך ל"מחלף מסובין"⁸) שם הוא ראה עיזים האוכלות מתחת עצי תאנה, כש"דבש" התאנים (מיץ התאנה הבשלה והעסיסית) נוטף מהן ומתערב עם החלב הנוטף מהעיזים האוכלות. על כך התבטא רמי בר יחזקאל: "היינו ארץ זבת חלב ודבש".

סיפור דומה מובא במדרש תנחומא⁹ על אחד מהאמוראים, רבי יונתן בן אלעזר, שישב תחת עץ תאנה בימות הקיץ. עץ התאנה היה מלא בתאנים יפות ועסיסיות שנטפו דבש (מיץ) על גבי הקרקע. לאחר מכן הגיעה עז שנטף ממנה חלב על אותו מקום, ונתערב החלב בדבש (מיץ התאנים) שנטף ע"ג הקרקע. התפעל מכך רבי יונתן וקרא לתלמידיו באומרו "בואו ראו דוגמא של מעין עולם הבא".

⁵ נדפס אח"כ בספרו "המקרא והמסורה" (עמ' סב-טד).

⁶ עיין להלן: תוספות יו"ט, רמ"ש שטראשון ועוד. באורם נסב כלפי פסוקים אחרים, ולא ברור האם היו מודעים לפרשנות שהזכירו גם בהקשר לביטוי "זבת חלב ודבש" מאמר חשוב נוסף שנכתב בנושא זה הוא של הרה"ג דוד מצגר שליט"א (המעין ניסן תשל"ה), שהוסיף נדבך חשוב בחקר נושא זה.

⁷ כתובות (דף קיא, ב): "רמי בר יחזקאל איקלע לבני ברק, חזנהו להנהו עיזי דקאכלן תותי תאיני, וקנטיף דובשא מתאיני וחלבא טייף מנייהו ומיערב בהדי הדדי, אמר היינו זבת חלב ודבש".

⁸ השם "מסובין" נלקח מהברייתא הידועה המובאת בהגדה של פסח "מעשה בר' עקיבא... שהיו 'מסובין' בבני ברק" וכו'. ד"א: יש להעיר שמקורה של ברייתא זו אבד מאיתנו, והיא נשתמרה רק בהגדה של פסח.

⁹ מדרש תנחומא (תצוה פרק יג): "מעשה ברבי יונתן בן אלעזר שהיה יושב תחת תאנה אחת בימות הקיץ, והיתה התאנה מלאה תאנים יפות, יצא הטל והיו אותם התאנים שואכות דבש ומורידין, והיה הרוח מגבלו בעפר, ובא עז אחת והיתה מנטפת חלב לתוך הדבש ונתערב החלב והדבש, קרא לתלמידיו אמר להם בואו ראו מעין דוגמא של עולם הבא".

כעין זה מובא גם בירושלמי מסכת פאה¹⁰. אמנם יש לציין שסיפורים אלו (בתנחומא ובירושלמי) לא הובאו בצורה מפורשת כלפי הפס' "ארץ זבת חלב ודבש".

פרשנות זו לכאורה מתחזקת מדברי הגמרא במסכת בבכורות¹¹ השואלת מנין לנו שחלב בהמה טהורה מותר באכילה, שהרי אולי הוא אסור מטעם איסור "אבר מן החי". על כך עונה הגמרא (באחד מהתירושים), שהרי נא' בפסוק "ארץ זבת חלב ודבש", ואילו החלב היה אסור באכילה, לא הייתה התורה משתבחת בו כשבח לארץ ישראל.

עפ"י פרשנות זו ניתן לכאורה להבין שארץ ישראל הייתה מלאה בשטחי מרעה נרחבים, פרות כבשים ועיזים הסתובבו כאן לרבבותיהם, החלב ניגר כמים והוא הוא המשקה העיקרי של הארץ הנבחרת, ארץ ישראל יצואנית של מוצרי חלב שונים: חלב - בהמות וצאן, גבינות וחמאה.

כפי שניווכח להלן, מפסוקי התורה והנ"ך נראה שהדברים אינם כך.

להלן יובאו הוכחות רבות המבססות את ההנחה שעפ"י "פשוטו של מקרא" לכאורה אי אפשר להסביר שהביטוי "אַרְץ זֹבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ" - כוונתו לחלב של בהמות וצאן, ומכאן למסקנה המפתיעה, מהו אכן החלב עפ"י "פשוטו של מקרא".

ב. מדוע לא הביאו המרגלים גבינות וחמאה

כאשר חזרו המרגלים מתור את ארץ כנען, בליבם כבר הייתה מתוכננת היטב המזימה הרעה להניא את עם ישראל מלעלות לא"י, ולכובשה. כדי לשכנע את עם ישראל במזימה זו, הם נזקקו להראות כאנשים אמינים המוסרים אינפורמציה מדויקת על תכונותיה של ארץ ישראל, על מעלותיה ועל חסרונותיה. רק כך הם יוכלו להראות אמינים ולהמריד את העם נגד ה' ונגד משה. לשם כך, בתחילת דבריהם הם משבחים את ארץ ישראל על טוב פירותיה, ומציגים את עצמם כאובייקטיביים לחלוטין. הם אפ"י מתאמצים ומביאים דוגמאות של הפירות המעולים של ארץ ישראל: "וַיָּבֹאוּ עַד נַחַל אֲשַׁכּוּל וַיִּכְרְתוּ מִשָּׁם זִמּוּרָה וְאֲשַׁכּוּל עֲנָבִים אָחָד וַיִּשְׂאֶהוּ בְּמוֹט בְּשָׁנִים וּמִן הָרִמָּנִים וּמִן הַתְּאֲנִים" (במדבר פרק יג כג-כז).

מסקנת דבריהם: "בָּאֲנֹנוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר שְׁלַחְתָּנוּ וְגַם זֹבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ הוּא וְזֶה פְרִיָּהּ".

הלא ייפלא: מדוע הביאו המרגלים רק פירות ("וזה פריה"), ולא הביאו גם גבינות וחמאה (חלב היה מחמיץ¹²) כדי להראות ולהמחיש (לצורך מזימתם) את מעלותיה של א"י כיצרנית תוצרי החלב המעולים - "זבת חלב"?

¹⁰ ירושלמי מסכת פאה (דף לגא): "רבי חונא בשם רב אידי: מעשה באחד שקשר עז לתאינה, ובא ומצא דבש וחלב מעורבין".

¹¹ מסכת בכורות (דף ו,ב): "וחלב דבהמה טהורה מנלן דשרי, אילימא מדאסר רחמנא בשר בחלב- הא לחודיה שרי, ואימא חלב לחודיה אסור באכילה ומותר בהנאה בשר בחלב בהנאה נמי אסור... ואיבעית אימא מהכא "ארץ זבת חלב ודבש", ואי לא דשרי, משתבח לן קרא במידי דלא חזי!?"

¹² בעולם העתיק הגבינות היו רובן ככולן גבינות קשות בדרגות שונות, והיו להן "חיי מדף" ארוכים. אף המעיין בסוגיות ההלכתיות העוסקות במלאכת מגבן, רואה זאת בבירור.

יש לשים לב: המילים "וזה פריה" מוסבים ישירות על "ארץ זבת חלב ודבש" – משמע, הפירות עצמם מראים שהארץ משופעת בחלב ודבש.

ג. ארץ ישראל נשתבחה בפירותיה ולא בפירותיה

הפסוקים המפורסמים ביותר העוסקים בשבחה של א"י מופיעים בפרשת עקב (דברים ח). משה רבנו מודיע לבני ישראל לפני פטירתו, שהם עתידים להגיע לארץ טובה ומשובחת, וחלילה להם שמתוך השפע הכלכלי הזה ישכחו את ה' ואת מצוותיו (דברים ח, ז-ט):

"כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ מְבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה אֶרֶץ נַחְלֵי מַיִם עֵינַת וְתַהֲמַת יִצְאִים בַּבֶּקְעָה וּבְהָרִ: אֶרֶץ חֹטֶה וְשֹׁעֵרָה וְגִפְנֵי וְתַאֲנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן וְדִבְשׁ: אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְמַסְכַּנַּת תֹּאכַל בָּהּ לֶחֶם לֹא תִחְסַר כֹּל בָּהּ אֶרֶץ אֲשֶׁר אֲבֹנֶיהָ בְּרוֹזַל וּמְהַרְרֶיהָ תִּחְצַב נְחֹשֶׁת".

שבחה של א"י מתמקד עפ"י הפסוקים בגידולי הצומח, שהם יבולי הדגן – חיטה ושעורה, התירוש – הגפן, והיצהר – שמן הזית. בפסוקים אין איזכור כלל על שפע החלב והגבינות שיש בארץ המשובחת הזו.

כך גם לשון הפסוקים בפרשת "וזאת הברכה" (דברים לג, כח): "... אֶל אֶרֶץ דָּגָן וְתִירוֹשׁ אֲף שָׁמִיּוֹ יֵעָרְפוּ טָל". כך גם מברך יצחק את יעקב (בראשית כז, כח): " וַיִּתֵּן לָהּ הָאֱלֹקִים מִטַּל הַשָּׁמַיִם וּמִשְׁמַנֵּי הָאָרֶץ וְרֵב דָּגָן וְתִירוֹשׁ".

כך גם מבטיח רבשקה בשם סנחריב מלך אשור, כשצר על ירושלים: אל תשמעו לחזקיהו אלא תיכנעו: "וְלִקְחָתִי אֶתְכֶם אֶל אֶרֶץ פְּאַרְצֵכֶם אֶרֶץ דָּגָן וְתִירוֹשׁ אֶרֶץ לֶחֶם וּכְרָמִים אֶרֶץ זֵית יִצְהָר וְדִבְשׁ וְחִיּוֹ וְלֹא תָמַתּוּ וְאֵל תִּשְׁמְעוּ אֶל חֲזַקְיָהוּ ... (מלכים ב יח, לב). בפסוקים לא נזכרו כלל בעלי חיים המסוגלים לתת שפע חלב.

ד. מדוע לא מביאים ביכורים מחלב?

מצוות הבאת הביכורים אל הכהן בבית המקדש היא רק משבעת המינים. מצווה זו נועדה לחזק את האדם שכל השפע שקיבל ביבוליו הוא מאת השי"ת, ולא בכוחו עשה את החיל הזה (עי' במפרשים שם). למצווה זו נוסף ציווי של "מקרא ביכורים" בה האדם מודה לקב"ה על שהוציאנו ממצרים והביאנו אל הארץ המובחרת – ארץ ישראל. וכך נא' שם (דברים כו, ה-י):

"... וְעֵנִיתָ וְאָמַרְתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲרָמִי אָבִד אָבִי וַיִּרְדַּ מִצְרַיִמָּה וַיִּגְדֵר שָׁם בְּמַתִּי מֵעַט ... וַיּוֹצֵאֲנִי ה' מִמִּצְרַיִם בְּיַד חֲזָקָה וּבְזֶרַע נְטוּיָה וּבְמִרְאָ גְדֹל וּבְבָאֲתוֹת וּבְמִפְתִּיּוֹ: וַיְבִאֲנִי אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וַיִּתֵּן לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ: וְעַתָּה הִנֵּה הֵבֵאתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לִּי".

שוב, הלא ייפלא: אם "ארץ זבת חלב" הכוונה לחלב צאן ובקר, מדוע נא' בפס' מיד אח"כ "הֵבֵאתָ הֵבֵאתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרֵי הָאֲדָמָה", הרי הייתה התורה צריכה לצוות על הבאת הביכורים גם מחלב הצאן והבקר?

גם כאן, המילים: "הִנֵּה הֵבֵאתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרֵי הָאָדָמָה" מוסבים ישירות על "ארץ זבת חלב ודבש" - משמע, הפירות עצמם מראים שהארץ משופעת בחלב ודבש, ומהם מייצרים דבש וחלב.

ה. ברכה בטעם הפירות ולא בטעם החלב

כדברים הללו, שהפסו "ארץ זבת חלב" מדבר רק על פירות ולא על בעלי חיים, משמע גם מהמשנה במסכת מעשר שני (ה, יג) המדברת על מצות "וידוי מעשרות" ועל פרוש הפסוקים הנאמרים בוידוי זה. וכך נא' בה:

"הַשְּׂקִיפָה מִמַּעַן קִדְשָׁךָ מִן הַשָּׁמַיִם, עֲשִׂינוּ מַה שִּׁגְזַרְתָּ עָלֵינוּ, אִף אֶתָּה עֲשֵׂה מַה שֶׁהִבְטַחְתָּנוּ, הַשְּׂקִיפָה מִמַּעַן קִדְשָׁךָ מִן הַשָּׁמַיִם וּבִרְךָ אֶת עַמְּךָ אֶת יִשְׂרָאֵל.....כִּכְאֲשֶׁר נִשְׁפַּעְתָּ לְאַבוֹתֵינוּ אֶרֶץ זֹבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ, כְּדֵי שֶׁתֵּתֵן טַעַם בַּפְּרוֹת."

אם "זבת חלב" פירושו חלב הבא מבעלי חיים, א"כ צריכה הייתה המשנה לומר שהאומר "וידוי מעשרות" יבקש מהקב"ה ברכה: כדי שתתן טעם בחלב ובפירות. גם כאן משמע, שהפירות הם המקור לחלב ודבש.

ו. מדוע העדיפו בני גד ובני ראובן את עבר הירדן?

פרשיית בני גד ובני ראובן ידועה. בגלל העושר הגדול שנתברכו בצאן ובקר הם העדיפו את עבר הירדן שהיו בו שטחי מרעה נרחבים, מאשר את ארץ כנען בה עיקר השטח הוא אדמה פורייה ביותר, המיועדת לגידולים חקלאיים. וכן לשון הפסוקים (במדבר לב, א-ה):

"וּמִקְנֵה רֶב הָיָה לְבְנֵי רְאוּבֵן וְלְבְנֵי גַד עֵצוּם מְאֹד וַיֵּרְאוּ אֶת אֶרֶץ יַעֲזֹר וְאֶת אֶרֶץ גִּלְעָד וְהִנֵּה הַמָּקוֹם מְקוּם מִקְנֵה: וַיֵּבְאוּ בְנֵי גַד וּבְנֵי רְאוּבֵן וַיֹּאמְרוּ אֶל מֹשֶׁה וְאֶל אֶלְעָזָר הַכֹּהֵן וְאֶל נְשִׂאֵי הָעֵדָה לֵאמֹר: עֲטָרוֹת וְדִיבֹן וַיַּעֲזֹר וְנִמְרָה וְחִשְׁבוֹן וְאֶלְעֵלָה וְשִׁבְמָה וְנָבו וְגִעֹן: הָאֶרֶץ אֲשֶׁר הִכָּה ה' לִפְנֵי עַדְת יִשְׂרָאֵל אֶרֶץ מִקְנֵה הוּא וְלַעֲבָדֶיךָ מִקְנֵה: וַיֹּאמְרוּ אִם מִצְאָנוּ חֵן בְּעֵינֶיךָ יִתֵּן אֶת הָאֶרֶץ הַזֹּאת לַעֲבָדֶיךָ לְאַחֲזָהּ אֵל תַּעֲבִרְנוּ אֶת הַיַּרְדֵּן."

המשמעות הפשוטה של הפסוקים, ארץ כנען אינה המקום המשובח לגידול צאן ובקר. כך גם משמע מהריב שהיה בין רועי אברהם לרועי מקנה לוט המופיע בפרשת לך לך (בראשית יג, ה-ז):

"וְגַם לְלוֹט הֵחֵלֵךְ אֶת אַבְרָם הָיָה צֹאן וּבָקָר וְאֶהֱלִים: וְלֹא נָשָׂא אֹתָם הָאֶרֶץ לְשִׁבְת יַחְדָּו כִּי הָיָה רְכוּשָׁם רָב וְלֹא יָכְלוּ לְשִׁבְת יַחְדָּו: וַיְהִי רִיב בֵּין רֹעֵי מִקְנֵה אַבְרָם וּבֵין רֹעֵי מִקְנֵה לוֹט..."

מכל הנ"ל מסתבר שעבר הירדן הוא המקום המשובח לגידול צאן ובקר, וכדברי הפסוק הידוע "פרות הבשן" (עמוס ד, א) הנאמר כגנאי לגבירות השומרון, החיות חיי הוללות ורוצצות אביונים.

מסתבר מכך, שגם החלב שם הוא המשובח ביותר, ולא בארץ כנען, שאין בה די שטחי מרעה לפיטום הבקר.

לא רק זו אלא שבארץ ישראל גזרו חכמים שאסור לגדל בהמה דקה (כבשים ועיזים), מפני שדרכם לרעות בשדות אחרים וגורמים הפסד לזרעים¹³, ורק בסוריה ובמדבריות ארץ ישראל מותר לגדלן (מסכת בבא קמא ז, ז). ולא רק זו, אלא שרצו חכמים לגזור אף על בהמה גסה (שוורים ופרות) שלא יגדלום בא"י, אלא שאין גוזרים גזירה על הציבור, אלא אם רוב הציבור יכול לעמוד בה (גמ' שם דף עט, ב), שהרי הן נצרכות להובלת משאות ולחרישה בשדות (עפ"י רש"י שם).

הלא ייפלא: ארץ שנשתבחה בחלב, יבואו חכמים ויגזרו שאין לגדל בה בהמה דקה וגסה, ורק יגדלו במקומות המרוחקים ממנה!?

ז. מדוע לא מביאים ביכורים מעבר הירדן?

לפי מה שנוכחנו שעבר הירדן הוא מקום אידיאלי לגידול צאן ובקר, בגלל שטחי המרעה העצומים שיש בו. לעומת זה ארץ כנען עיקר קרקעותיה מיועדות לגידול יבולים, ואדרבא הבהמות מזיקות ליבולים הללו (עיין לעיל), ייפלא מאד: מדוע אין להביא ביכורים מעבר הירדן, לדעת רבי יוסי הגלילי, שדעתו מובאת במשנה (בכורים א, י):

”וְאֵלּוּ מְבִיאִין וְקוֹרִין: מִן הָעֵצֶרֶת וְעַד הַחֶגֶג, ... רַבִּי יוֹסֵי הַגָּלִילִי אוֹמֵר: אֵין מְבִיאִין בְּכוֹרִים מֵעֵבֶר הַיַּרְדֵּן, שֶׁאֵינָה אֶרֶץ זֶבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ.”

לפי ההבנה הפשוטה, שחלב הנזכר בפסוק הוא הבא מבעלי חיים, הרי לכאורה הדברים הפוכים לגמרי, דווקא עבר הירדן הוא ארץ "זבת חלב" יותר מארץ כנען, שהרי ארץ זו אידיאלית לגידול בקר וצאן?

ח. שתיית יין מזוג בחלב – צירוף לא מוצלח?

פסוקים ידועים בשיר השירים מתארים את כניסת הדוד אל הפרדס הנהדר, ה"גן". שיר השירים (ה, א):

”בְּאֵתִי לָגַנִּי אֶחֱתִי כָּלָה:
אֶרְתִּי מוֹרִי עִם בְּשָׁמִי.
אֶכְלֹתִי יַעֲרִי עִם דְּבָשִׁי,
שְׁתִּיתִי יַיִן עִם חֶלְבִּי,
אֶכְלֹו רְעִים שְׁתוּ וְשָׁכְרוּ דוֹדִים.”

¹³ עיי' רמב"ם (נזקי ממון ה, ב) ושו"ע חו"מ (תט, א). ועיי' תוס' (שם ד"ה אין), ר' פרץ, רא"ש, רשב"א ועוד, שאיסור זה אפי' למי שמגדלם בביתו, ואפי' קשורה למיטתו (עיי' טור וב"י שם סי' תט, ומהרש"ל יש"ש סי' לה).

בפסוק זה ישנן ארבע צלעות, כשכל צלע מחולקת לשני דברים מקבילים.

סוגי בושם: "אֶרֶיִתִּי מוֹרִי עִם בְּשָׁמִי", מור עם בושם (שני סוגים של צמחי ריח, זיהויים אינו מוחלט). **סוגי מתיקה:** "אכלתי יערי - עם דבשי", יערה עם דבש (הכוונה עפ"י רש"י לקנה סוכר. יערה - הקנה עצמו, דבש - מציצת ה"סוכר" מתוכו, "ומרוב חיבה אכלתי יערי עם דבשי, אכלתי הקנה עם הדבש..."). **סוגי שתייה:** שתיתי "ייני עם חלבי" - יין עם חלב?!

אם "חלב" הכוונה לחלב בעלי חיים, מי הוא זה שימזוג יין (חומצי) עם חלב (בסיסי) וישתם יחדיו.

גם מהמשך הפסוק נראה ברור, שהחלב המדובר כאן הוא משקה משכר - "אֶכְלוּ רְעִים שְׁתוּ וְשָׁכְרוּ דוֹדִים".

גם כאן נצטרך לומר לכאורה שאין המדובר על חלב בעלי חיים, ואם כן עולה השאלה: מהו ה"חלב" בו נשתבחה ארץ ישראל, ובו עוסק אף פסוקנו?

ט. מהו המשקה העיקרי, ומהו המשקה הבריא: יין או חלב?

אם נבין את הפס' "ארץ זבת חלב" שכוונתו לחלב בעלי חיים, ייפלא מאוד מדוע לא הזכירה התורה את המשקה העיקרי בימי קדם - יין (גם בימינו הוא המשקה החשוב ביותר). עובדה זו, שהיין הוא המשקה המובחר נזכר בפסוקים רבים מאד. לעומת זה חלב בעלי חיים לא נחשב משקה חשוב:

מלכי צדק הוציא לחם ויין לקראת אברהם אבינו (בראשית יד, יח). יעקב המחופש לעשיו מגיש ליצחק אוכל עם יין - "ויבא לו יין וישת" (בראשית כז, כה). לאחר מכן יצחק מברך את יעקב "ויתן לך האלוקים... ורוב דגן ותירוש" (יין). הגבעונים לוקחים עמהם לחם יבש ונאדות יין בלים, כדי להערים על יהושע ועם ישראל (יהושע ט, ד-יד). איש הלוי במעשה פילגש בגבעה נושא עמו לחם ויין (שופטים יט, יט). ציבא מביא אספקה לדוד: תאנים (קיץ) ויין לשותות (שמואל ב טז, ב). רבשקה מבטיח בשם סנחריב שאם ייכנעו לו, יביאם לארץ לחם וכרמים (יין) כדוגמת ארץ ישראל (מלכים ב יח, לב). ועוד פסוקים רבים.

היין הוא מהדברים ההכרחיים לחיי נפש, ולכך אסור לאצור פירות שיש בהם חיי נפש, כיינות שמנים וסלתות (עי' בבא בתרא ד, ב).

עיקר הסעודה של האדם הייתה מלחם ויין. יין סועד את הגוף ומשמח את האדם, ולכן קבעו לו ברכה מיוחדת (ברכות לה, ב).

לאור זאת תמוה מאד, מדוע שבחה של ארץ ישראל הוא דווקא בחלב בעלי חיים, ולא ביין שהוא המשקה החשוב ביותר.

בנוסף לאמור לעיל שחלב לא היה המשקה הנפוץ בימי קדם, גם ערכו הבריאותי אינו מוחלט. במסכת ברכות (נז, ב) אמרו חז"ל שהחלב והגבינה הם מהדברים שמחזירים את החולה לחוליו.

לעומת זאת היין נחשב בימי קדם כתרופת פלא להרבה מחלות¹⁴, ואף כיום מייחסים לו תכונות רפואיות רבות¹⁵.

י. הצימוד גפן ותאנה

אחד הביטויים הנפוצים מאד בתנ"ך בקשר לשבחה של ארץ ישראל, עוסק בצמד, גפן ותאנה: "אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֲנָתוֹ"¹⁶. להלן מבחר דוגמאות:

המצב הכלכלי והבטחוני המזהיר בימי שלמה המלך מתואר כך (מלכים א ה, ה): "וישב יהודה ישראל לבטח אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֲנָתוֹ מדן ועד באר שבע, כל ימי שלמה".

בשבעת המינים שנשבחה בהן ארץ ישראל, מוצמדים הגפן והתאנה (דברים ח, ח): "ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה" וכו'. רבשקה מנסה לשכנע את עם ישראל שייכנעו לפניו ולא ישמעו לחזקיהו (מלכים ב יח, לא; ישעיה לו, טז): "אל תשמעו אל חזקיהו... וצאו אלי ואכלו איש גפנו ואיש תאנתו". כשיש שפע ביבולי השדה מתאר הפסוק (יואל ב, כב): "כי עץ נשא פריו תאנה וגפן נתנו חילם". וכן: "התאנה חנטה פגיה והגפנים סמדר" (שה"ש ב, יג).

לעומת זאת בימי צרה ומצוקה (ירמיהו ח, יג): "אסוף אסיפם... אין ענבים בגפן ואין תאנים בתאנה". וכן: (יואל א, יב): "הגפן הובישה והתאנה אומללה", "ועד הגפן והתאנה" (חגי ב, יט). "ויך גפנם ותאנתם" (תהלים קה, לג).

וכן בתוכחות הנביאים: המזהירים מפני האויב שיבוא ו"יאכל גפנך ותאנתך" (ירמיהו ה, יז), "כרמיכם ותאניכם יאכל הגזם" (עמוס ד, ט), "והשימותי גפנה ותאנתה" (הושע ב, יד).

הצימוד גפן ותאנה מתואר גם בשפע הכללי שיהיה בעת הגאולה (זכריה פרק ג, י): "ביום ההוא... תקראו איש לרעהו אל תחת גפן ואל תחת תאנה". ועוד פסוקים רבים.

מכל הנ"ל ייפלא איפוא מדוע הביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" חורג מהביטוי הנפוץ ביותר של צירוף גפן ותאנה. הרי הביטוי "דבש" שבפסוק מכוון בעיקר למתיקת התאנים (עי' להלן: מהו הדבש) כמובא בגמ' כתובות (קיא, ב) ועוד, במיץ שנטף מהתאנים העסיסיות. אך מה עם ה"חלב" מדוע הוא חורג מהצירוף המקובל ועוסק בבעלי חיים?

או שמא גם ה"חלב" של פסוקנו אכן גם הוא מקביל אל היין?!

¹⁴ היין נחשב כראש התרופות עי' בבא בתרא (נח, ב): "בראש כל אסון אנא חמר". (עי' רשב"ם שם, שפירש שהכוונה לשתיית יין כתרופה מונעת: "שאם ישתה יין כהלכה וכראוי לא יבא לידי חולי"). לביטוי המיוחד על היין יש גם פנימיות מחשבתית (עי' מהרש"א שם ובפי' הגר"א המובא בס' מעלות התורה) ומ"מ ודאי שגם הפשט נכון.

¹⁵ במחקרים מודרניים מתקדמים הוכחה תכונתו הבריאותית של היין. שתיית יין אדום מעכבת את חמצון הכולסטרול וזאת הודות לחומרים הנקראים פלבנואידים המופקים מקליפת הענב, המצויים במיוחד בין אדום, ומעכבים את תהליך חמצון הכולסטרול (כולסטרול גבוה בדם הינו גורם סיכון להתקפי לב ולשבץ מוחי).

¹⁶ דבש התאנים הוא הנפוץ ביותר, לעומ"ז דבש התמרים הוא משובח, אך הם היו שכיחים בעיקר באזור יריחו, כנאמר בפסוקים: יריחו עיר התמרים – דברים לד, ג ועוד.

יא. היין האדום והיין הלבן

בברכת יעקב ליהודה המופיעה בפ' ויחי מתואר שפע היין שתתברך בו נחלת יהודה (בראשית מט, יא-יב):

”אֶסְרֵי לְגֶפֶן (עירה) [עירו]
וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֲתָנוּ
כֶּבֶס בַּיַּיִן לְבָשׁוּ
וּבְדָם עֲנָבִים (סוּתָה) [סוּתוֹ]
חֲכָלִילֵי עֵינַיִם מֵיַיִן וּלְבָן שֵׁנִים מִחֶלֶב”

פסוקים אלו עוסקים כולם בשפע הגפנים והיין שנחלת יהודה. בפסוקים ישנה תקבולת פנימית בין הגפנים: **גפן** – שורקה (גפן משובחת, ויש מפרשים זמורה של גפן) ובין סוגי יין: **יין** – דם ענבים. ובסוף הפסוק השפעת המשקה על הגוף: עיניים ושיניים.

לאור זאת ייפלא מאוד מה עושה כאן החלב מבעלי החיים? מהו הקשר בין יין לחלב? כמדומה שלא נותרה בידינו ברירה אלא לומר שאכן גם ה"חלב" בפסוקנו עוסק בסוג יין – לא סתם יין אלא **היין הלבן!**

כדברים אלו אומר במפורש המדרש (בראשית רבה פר' צח):

”כבס ביין לבושו – זה החלב (יין לבן), ובדם ענבים סוּתָה – זה (היין) האדום”. בדברים אלו יוצא הפסוק מאיר עיניים.

הפסוקים מתארים את שפע היין שנחלת יהודה:

כדי לבצור את תנובת הגפן, יש להביא עיר (בן החמור), וכדי לטעון את תנובת הגפן המשובחת (שורקה), יש להביא את בן האתון. שפע היין רב, עד כדי כך שאת הבגד הבהיר (לבוש) מכבסים ביין לבן, שהרי אינו רוצה שיוכתם לבושו בצבע אדום. אמנם את הבגד הכהה (כסות) מכבסים ביין אדום. ובהמשך הפסוקים בא תיאור השפעת היין על הגוף, ואיכותו: העיניים מאדימות (חכלילי לשון אודם – רש"י) מרוב יין, והשיניים צחורות ומלבינות מהיין הלבן, הקרוי "חלב".

בספרים עתיקים מתואר היין הלבן כתכשיר בעל עוצמה לניקוי שומנים ולכלוך¹⁷.

כדברים הללו אומר גם התרגום על שיר השירים. על הפסוק: "שתיתי ייני עם חלבי" (שיר השירים ה, א בתרגום לעברית): התקבלו ברצון לפני, ניסוך היין האדום והיין הלבן, שניסכו הכהנים על המזבח¹⁸ (חמר סומק וחמר חיור).

¹⁷ גם כיום היין הלבן ידוע כקוטל חיידקים רב עוצמה, וכמועיל לטיפול בעור שומני, באקנה ועוד.

¹⁸ עי' תשב"ץ (ח"א סי': נז, פה ד"ה מיהו) שיש להבדיל בין היין הלבן מטבעו, שהוא חשוב ומשובח וכשר לנסכים, כמובא בתרגום כאן. אמנם יין אדום שמחמת קלקולו נתלבן – פסול (עי' ב"ב צז, ב ומנחות פז, א).

הרי לנו שה"חלב" המוזכר בפסוקים הנ"ל אכן מדבר על "חלב" הבא מהצומח – היין הלבן. ליין הלבן ישנו כינוי נוסף בפסוקים. ביחזקאל (כז, יח) נאמר:

”דְּמִשְׁקֵךְ סַחֲרִיתָךְ בְּרַב מְעֻשֵׁיךְ
מֵרַב כָּל הוֹן
בְּיַיִן חֲלָבוֹן וְצֶמֶר צַחֵר.”

"יין חֲלָבוֹן" באורו - יין לבן (עפ"י רש"י, ר"י קרא ועוד) המקביל לצמר הלבן¹⁹. בפ"י של בעל התוספות יו"ט "מעדני יו"ט"²⁰ כתב ש"צחור" פי' צבע לבן, "ויגיד עליו רעו" ב"יין חֲלָבוֹן", דכתיב גביה [שהכוונה ליין לבן], ושמעתי מפי חכם שהיה מארץ ישראל, שעד היום קורין שם ליין הלבן – יין חלבון".

כדוגמת זה מבאר המדרש (ברייתא דל"ב מידות) את הפסוק (ישעיה נה, א): "הוי כל צמא לכו למים... ולכו שברו בלוא כסף ובלוא מחיר יין וחלב":

"יכול (דברי תורה הם רק) כמים שאינם משמחים ... תלמוד לומר: יין וחלב", דהיינו שניהם גורמים להתבסמות ומשמחים²¹ ואף דברי תורה משמחים. הדבר תמוה, הכיצד חלב יכול לשמח!?

בפירוש "מדרש תנאים" למהרז"ו על המדרש שם²² אכן תמה: כיצד יכול חלב לשמח, ונדחק לבאר שחלב הובא במדרש רק כבדרך אגב.

אך הר"מ שטאראשון²³ העיר שם שניתן לפרש: "ע"פ מש"כ במדרש ב"ר, (פ' צ"ח, הובא לעיל): כבס ביין לבושו – זה החלב... ופי' המתנות כהונה: כלומר יין לבן ... גם כאן הברייתא (ברייתא דל"ב מידות) תפרש חלב, דכתיב כאן: "מחיר יין וחלב" – יין חלבון, והוא (היין הלבן) ודאי משמח".

כעין זה נראה לפרש גם בגמ' מסכת כתובות (ק"א:):

"מאי דכתיב 'אוסרי לגפן עיריה' – אין לך כל גפן וגפן שבא"י שאין צורך עייר אחת לבצור. ולשורקה בני אתוננו – אין לך כל אילן סרק שבא"י שאינו מוציא משוי שתי אתונות. ושמא תאמר אין בו יין? ת"ל 'כבס ביין לבושו'. ושמא תאמר אינו אדום? ת"ל 'זדם ענב תשתה חמר'. ושמא תאמר אינו מרווה? ת"ל 'סותה'. ושמא תאמר אין בו טעם? ת"ל 'חכלילי עיניים מייין'. כל חיך שטועמו אומר לי לי. ושמא תאמר לנערים יפה ולזקנים אינו יפה? ת"ל 'שיניים מחלב'. אל תיקרי 'לבן שיניים' אלא 'לָבָן שְׁנַיִם' (היינו זקן רב בשנים).

¹⁹ ע"י גם בפ"י ראב"ע שיש מפרשים שהכוונה ליין הבא מהעיר חלב שמצפון לדמשק (כתחילת הפסוק: "דמשק סחרתך"). ונראה לכאורה שיש כאן תקבולת כפולה: יין לבן הבא מהעיר חלב (מקביל לדמשק ולצמר הלבן). כשיטת רש"י ועוד, משמע גם מהמדרש (ע"י לעיל) "ל... ולבן שינים מחלב זה החלבון". עפ"י גירסת הרד"ל שם.

²⁰ על הרא"ש מס' ברכות פ' תשיעי סי' יב, אות ה.

²¹ משמח היינו דבר שיש בו לגרום שכרות (או קרוב לכך), ובחלב בע"ח אין זה אפשרי, וע"י רד"ק שם שפי' בענין אחר. ²² "ברייתא דשלושים ושתים מידות" עם פי' מדרש תנאים להג"מ זאב וואלף... איינהוין (בעל פי מהרז"ו על מדרש רבה...)

עם חידושים מגאוני וילנא... מר' מתתיהו שטראשון ז"ל ... וילנא תרפ"ה. ²³ בנו של הרש"ש.

לכאורה גם לפי זה ה'חלב' שבפסוק מדבר על יין ששתייתו יפה אף לזקנים²⁴ (ועי' מהרש"א שנתקשה בכך ותירץ באופן אחר).

יב. החלב שבא מהצומח

לפי המדרש המובא לעיל, ועפ"י המדרשים שנזכרו לעיל לכאורה יפתרו כל הקושיות:

א. המרגלים לא הביאו גבינות וחמאה, כי ה"חלב" מובנו "היין הלבן" והם אכן הביאו "אשכול ענבים אחד"²⁵ (במדבר יג, כג).

ב. ארץ ישראל אכן נשתבחה בפירותיה (צומח) ולא בפרותיה (בע"ח), וגם ה"חלב", במספר מקומות הוא כינוי ליין הלבן הבא מהצומח (יש להדגיש: רק במספר מקומות, שניתן לפי ההקשר להבין כך, ולא חלילה שכך הפירוש בכל מקום שנזכר חלב).

ג. ביכורים אכן באים רק מהצומח – שבעת המינים, שהרי א"י לא נשתבחה בבע"ח. ומשום כך העדיפו בני גד ובני ראובן את עבר הירדן כמקום המועדף למקנה על פני ארץ כנען.

ד. שטח עבר הירדן אכן אינו "זבת חלב ודבש", שהרי לא נשתבח בגפנים תאנים וכו'.

ה. המשקה העיקרי הוא אכן יין לסוגיו השונים²⁶. היין הלבן הוא יין משובח וחזק²⁷. וכן מובא בברייתא של פיטום הקטורת (כריתות ו, א) שאת הציפורן היו משרים ביין קפריסין כדי להעצים את ריחה. ואם לא מצא יין כזה מביא יין לבן ישן, שגם בו יש כדי לחזק את ריח הציפורן.

ו. הצירוף "זבת חלב ודבש" אכן מקביל לציורוף "גפן ותאנה". הדבש ברובו בא מהתאנים²⁸ כמובא בגמרות ובמדרשים (עי' לעיל, וכן בגמ' כתובות קיא, ב מסופר על ר' יעקב בן דוסתאי שהלך מלוד לאונו, כשהדרך הייתה מוצפת בדבש תאנים). וה"חלב" - היין הלבן מקביל ל"גפן"²⁹.

²⁴ תודתי לרה"ג הרב משה שמואל שוורץ שליט"א שהאיר עיני למקור זה.
²⁵ היין האדום וגם הלבן מקורם מאותם ענבים, אלא שתהליך הפקתו של יין אדום, בניגוד ליין לבן, נעשה ע"י מגע ממושך של קליפת הענבים עם המיץ (תוך כדי התסיסה), על מנת למצות את הצבע והטעם. יין אדום מיוצר מענבים שחורים או אדומים, הצבע מתקבל מהקליפות שתוססות יחד עם עסיס הענבים. יין לבן אפשר לייצר גם מענבים כהים, אלא שבדרך כלל הוא מופק מענבים לבנים. בתהליך התסיסה מופרדות קליפות הענבים מהעסיס וכך מתקבל יין שקוף-צהבהב. כשמכינים יין מענבים כהים מאוד ומשאירים את הקליפות לתקופת תסיסה קצרה, מתקבל לרוב יין סמוק שצבעו ורדרד.

²⁶ עי' גם ראב"ע (דניאל א, ה) על מנהגי שתיית סוגי היין אצל המלכים.
²⁷ עי' מהרש"א (כתובות קיא, ב ד"ה שמא) שהיין האדום משובח בטעמו, אך היין הלבן בריא יותר, ולכך הוא מוקדם לברכה. כוונת המהרש"א לדברי ר"ת המובאים במרדכי (סו"פ ערבי פסחים) שהשותה יין אדום והביאו לו אח"כ יין לבן, מברך הטוב והמטיב, משום שהוא בריא יותר. כן גם פסק הרמ"א בשו"ע (או"ח קעה, ב).

²⁸ עיין לעיל הערה 16, הדבש הנפוץ בא"י בא מהתאנים.
²⁹ עי' גם במאמרו של הרב מרגליות (שם, הע' 1) שבדרך כלל גפן קודמת לתאנה בגלל חשיבותה, אך בפסוק בשה"ש ויואל הוקדמה התאנה לגפן, שהרי שם מדובר על גידול הפירות, ותאנה ממהרת להיגמל (ירושלמי דמאי א, א; תוספתא שביעית ח, ב).

ז. הפסוקים התמוהים לכאורה, שמזכירים יין וחלב בסמיכות (עיין לעיל), הופכים למובנים ומאירי עיניים. השילוב בין היין האדום ללבן היה שילוב נפוץ, עם בעלי מקצוע מיוחדים, שהיו בחצרות המלכים, והיו ממונים על כך (עיין דניאל (א,ה) וכחלק מתפקידיו של שר המשקים).

יג. מחלוקת התנאים בפירוש ארץ זבת חלב ודבש

כל הדברים דלעיל אינם אלא בבחינת הקדמה למחלוקת התנאים המפורשת במכילתא דרשב"י (שמות יג, ה):

"ארץ זבת חלב ודבש ר' אליעזר אומר: חלב – זה חלב הפירות, דבש – זה דבש תמרים. ר' עקיבה אומר: חלב – זה חלב ודאי, וכן הוא אומר "וזה ביום ההוא יטיפו ההרים עסיס והגבעות תלכנה חלב" (יואל ד יח) דבש – זה דבש היערות, וכן הוא אומר "ויבא העם אל היער והנה הלך דבש" (ש"א יד כו)."

בהמשך המכילתא מובא שר' יוסי הגלילי סובר שאין להביא ביכורים מעבר הירדן שאינה "זבת חלב ודבש" (עי' גם לעיל במשנה בכורים א, י). עפ"י הדברים דלעיל ודאי שהוא סובר כדעת ר' אליעזר, ש"חלב" בא מהצומח, היינו חלב פירות, וכן כל המקורות מחז"ל שהובאו לעיל.

שיטת רבי אליעזר נצמדת לפשט הכתובים, ששבחה של ארץ ישראל הוא בפירותיה, ומשום כך הדבש החלב הם תוצר הפירות. חלב לשיטתו, מובנו מיץ פירות שהותסס, ונעשה משקה משכר. כפי שכתבנו לעיל פשט הכתובים במספר מקומות, מראה שמדובר על תוצר של ענבים, והוא אכן ה"חלב" המשובח ביותר של הפירות. אך גם משאר פירות ניתן להפיק משקה מותסס לבנבן.

שיטת רבי עקיבא היא לכאורה תמוהה מאד, ובפשטות לשיטתו החלב וגם הדבש שניהם באים מבעלי חיים (עיין רד"ק שם ש"דבש היערות" בא מדבורים, ותמה על רש"י שפירש דבש – סוכר קנים). אף אם נאמר שהדבש (לחלק מהמפרשים) מקורו מדבש של קנים, מ"מ לשיטת רבי עקיבא ודאי אינו בא מפירות, כפשט הפסוקים.

כבר הקשו על דברי רבי עקיבא מדוע אכן הוציא את הפסוק מפשוטו, שהרי רבי אליעזר אינו מביא שום ראיות לדבריו מהמקראות, שהרי כך הוא לכאורה פשוטו של מקרא העוסק בפירות א"י ולא בפירות (בע"ח) של א"י. כמו כן קשה מאד על ראיותיו של ר' עקיבא, הרי "ערביך ערבא צריך", הפסוק ביואל מתפרש יפה מאוד על חלב פירות כמקבילה של "עסיס"³⁰.

יתכן אולי לפרש שרבי עקיבא אינו חולק על פשט הפסוק, שאכן מדובר על חלב מהפירות, אלא כוונתו לומר שבזה שהפסוק השתמש בלשון מושאלת מחלב של בע"ח, אם כן ברכת הארץ היא גם בחלב ודבש של בעלי החיים. לפי הסבר זה, ניתן לפרש את המקורות שהובאו לעיל, אף לפי דעת ר' עקיבא.

³⁰ "עסיס" הוא יין, כנא' ביואל (שם א) "הקיצו שכורים ובכו, והלילו כל שותי יין על עסיס כי נכרת מפיהם" (אחרי מכת הארבה).

יד. הכיצד חלב חייב בתרומה, ומדוע חכם ששתה חלב אסור לו להורות?

להפתעתנו מתברר שלחידוש שהבאנו לעיל ישנם גם היבטים הלכתיים חשובים ביותר.

בירושלמי (שבת יט, ה; יבמות ח, א) נשאלה שאלה האם מותר להאכיל תינוק שאחזתו חמה ב"חלב תרומה"³¹. שאלה זו מוזרה מאד, שהרי לא מצינו בשום מקום שיש לתת תרומות ומעשרות מחלב בעלי חיים. א"כ בודאי מדובר כאן על חלב שבא מהצומח (להלן יפורט ענין זה).

בדומה לכך מצאנו תוספתא (כריתות א, יב, מופיעה בבלי במספר מקומות³²) האומרת שכהן ששתה חלב ודבש פסול לעבודה וכו'. וכן הדין לגבי חכם שאסור לו להורות, מפני השכרות.

"רבי יהודה אומר: על היין במיתה, ועל המשכרין באזהרה. לפיכך אם אכל דבילה קעילית או ששתה חלב ודבש, הרי זו לוקה ארבעים ועובר בלא תעשה. וכשם שאם היה כהן פסול בעבודה, וחייב במיתה, כך אם היה חכם או תלמיד חכם, אסור ללמד ולהורות...".

הפוסקים כתבו שכך הדין גם לגבי נשיאת כפיים, שכהן ששתה משקה משכר לא ישא כפיו (עיין סי' קכ"ח בית יוסף ושם בט"ז ס"ק ל"ח).

גם כאן עולה התמיהה הנ"ל, היכן מצאנו שחלב יכול לגרום לשכרות?

עפ"י האמור לעיל "היין הלבן" מכונה "חלב" בגלל צבעו הלבנבן כחלב. אך כפי שהובא לעיל, ניתן להפיק משקה משכר גם מהתססה של פירות נוספים, ובלשון חז"ל "חלב" משמש ככינוי למשקה מותסס גם מפירות נוספים.

בברייתא זו אכן צריך לפרש שהכוונה ל"חלב" של שאר פירות. שהרי אם המדובר על חלב - יין לבן, הרי זה פשוט שכהן כזה חייב מיתה, כדין יין רגיל. מפני כך יש לפרש שמדובר על משקה מותסס משאר הפירות שצבעו לבנבן, והאיסור עליו הוא רק בלאו. ועיין גם בפ"י של הערוך השלם שהכוונה ליין (שכר) של תמרים לבנים³³, שהוא אכן חריף וגורם לשכרות.

צד הלכתי נוסף העולה ממה שהעלנו, הוא לגבי הבדלה על חלב. יש המצריכים ב"חמר מדינה" דווקא משקה המשכר (כך דעת "הלכות קטנות", וכך נמסר בשם ר"ח מוואלוז'ין, וכך נראה מהסוגיה בפסחים קז, א ואכהמ"ל). המהרש"ם (דעת תורה סי' רצ"ו) והרוגוצ'ובר (צפנת פענח ח"ב סי' לד) כתבו שאף לדעת הסוברים כך, ניתן להבדיל על חלב, משום שנאמר מפורש בחז"ל (עי' לעיל) שהוא משקה משכר. הפוסקים בד"כ לא סברו כך, וכתבו שכיום אין לקדש או להבדיל על חלב, משום שנשתנו הטבעים, ובדורות הקודמים החלב היה מרווה ומשכר, ובזמננו לא

³¹ "שמואל אמר: אחזתו חמה (חום גבוה בתינוק שנולד) ממתינין לו שלושים יום. אותם שלושים יום, מהו להאכילו חלב תרומה? מהו לסוכו שמן תרומה?".

³² יומא עו, א; נזיר ד, א; סנהדרין ע, ב; שבועות כג, א; כריתות יג, ב.
³³ יש שפירשו בירושלמי שם שהכוונה דווקא לשיכר מחיטים, וכינהו יין ע"ש "חלב חיטים", אך כפי שכתבנו, עדיף לפרש על שיכר מפירות או מתמרים לבנים (עי' ערוך השלם שהביא את פרושו של "מתנות כהונה" (ב"ר צח) יין לבן בלשון ערבית קרוי "חלאבין" וכונתו לשיכר של תמרים לבנים).

(עיין שו"ת שם משמעון או"ח סי' יד, ועי' יבי"ע ח"ד או"ח סי' י"ב ועוד). ויש שכתבו שחלב אמנם "מדמדם" את המוח ומבלבל את המחשבה, מפני שמביא את האדם לידי שינה" (מפניני הרב, עמ' עב). אמנם לפי מה שהבאנו א"צ בכל ההידחקות, חלב שנזכר בחז"ל הוא משקה פירות מותסס, או יין לבן כדלעיל.

טו. מהו הדבש?

לכאורה ניתן לומר שדבש מקביל לחלב, וכשם שחלב היינו חלב בעלי חיים (פרות ועיזים) כך הדבש כוונתו לדבש דבורים (כמובן כבר הוכחנו ש"חלב" לרוב הדעות בא מהפירות).

למעשה בפסוקי התנ"ך דבש סתם משמעותו דבש הבא מהפירות. כדברי הכתוב (ויקרא ב, יא): "כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו" - כל מתיקת פרי קרויה דבש (רש"י שם)³⁴. של כל פירות האילן³⁵. כך גם בציווי של יעקב לבניו (בראשית מג, יא) שיורידו עמם למצרים "מזמרת הארץ": דבש, בוטנים ושקדים - כולם מהצומח.

וכן אולי במלחמת שאול ויונתן בפלשתים (שמואל א יד, כה-כז) "וכל הארץ באו ביער, ויהי דבש על פני השדה" וכו', מובנו הדבש שנטף מהקנים הגדלים בארץ ישראל הקרויים קני סוכר (רש"י שם)³⁶. וכן בפרדס המתואר בשיר השירים (ה, א): "אכלתי יערי עם דבשי", שמרוב חיבה אכלתי הקנה עם הדבש (רש"י שם).

סתם דבש בלשון הכתובים כוונתו לנוזל המתקתק היוצא מכלל הפירות, אמנם ישנם מקומות שהכוונה דווקא לדבש תמרים או גם לדבש תאנים. בפסוק העוסק בשבעת המינים (דברים ח, ח) "...ארץ זית שמן ודבש" קיבלו חז"ל שכוונתו לתמרים³⁷.

בביטוי שלנו "ארץ זבת חלב ודבש" - מובנו של הדבש הן לתמרים והן לתאנים (רש"י שמות יג, ה). וכן משמע מהסיפורים שהובאו בגמ' (כתובות שם) על דבש התאנים שהתערב בחלב העזים (עי' לעיל).

למעשה רק בפסוקים בודדים ברור שהכתוב מדבר על דבש דבורים. אצל שמשון נזכר במפורש (שופטים יז, ח; וגם בהמשך: ט, יח) "והנה עדת דבורים בגויית האריה, ודבש".

וכך צריך לפרש את הפסוקים: "ויניקהו דבש מסלע" (דברים לב, יג) "ומצור דבש אשביעך" (תהלים פא, יז). המדברים על כוורת דבורים שהייתה חצובה בסלע.

בלשון חכמים לעומת זאת, סתם דבש הוא דבש דבורים³⁸. וכן בלשון בני אדם שאומרים "דבש" כוונתם לדבש דבורים, ומשום כך: הנודר הנאה מהדבש - אסור בדבש דבורים, ומותר בדבש תמרים וכדו'³⁹.

³⁴ וכן רש"י סוכה (ו, א ד"ה דבש), תוס' מעילה (יב, ב ד"ה כל).

³⁵ רש"י שבועות (יב, ב ד"ה וכל) ותוס' מעילה (שם).

³⁶ וכן משמעות המפרשים להלן כך על הפסוק בשה"ש (ה, א). אמנם הרד"ק והרלב"ג פי' דבש דבורים.

³⁷ רש"י (שם), ירושלמי (בכורים א, ג) עפ"י גירסת הגר"א.

³⁸ עי' ר"ש ורע"ב מכשירין (ו, ד).

³⁹ משנה נדרים (ו, ט).

לסיכום: בביטוי "ארץ זבת חלב ודבש", "דבש" הכוונה למתיקה הבאה מהפירות שעיקרם התמרים והתאנים. כך גם משמע מדברי המרגלים (במדבר יג, כז) שאמרו: "זבת חלב ודבש - וזה פריה" ולא הביאו דבש דבורים.

בכך גם מקביל הביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" לצרוף גפן ותאנה כמו שהובא לעיל.

טז. מעלת החקלאי על רועה הצאן

כפי שהובא לעיל מעלת ארץ ישראל היא בפירות ולא בפרות - בעלי חיים. החקלאי הוא אדם המקושר לקרקע, לעומת זאת רועה הצאן נד ממקום למקום לפי אזורי המרעה.

יתכן אולי להסביר שאבותינו הקדושים כל עוד היו בחו"ל או שעדיין לא נחלו בפועל את ארץ ישראל התעסקו ברעיית הצאן. ורק יצחק שהיה עולה תמימה ונאסרה עליו היציאה לחו"ל נאמר לו (בראשית כו, ב): "אל תרד מצרימה, שכן בארץ אשר אומר אליך גור בארץ הזאת", ולכן "ויזרע יצחק בארץ" - עסק גם בחקלאות.

אמנם עם ישראל בעלותו ממצרים ולאחר קבלת התורה הובטח על ארץ ישראל שבה יהיו תושבי קבע, ולכך הם מצווים בארץ ישראל על יישובה והורשתה מיד עמי כנען, ומצווים בכל המצוות התלויות בארץ, שרובן תלויות בעבודות השדה (אמנם במצרים היו רועי צאן דווקא - בראשית מו, לד).

בדומה לכך כתב רבנו החת"ם סופר (מס' סוכה לו, א) בהקשר למחלוקת ר' ישמעאל ורשב"י: "נלע"ד: ר' ישמעאל נמי לא אמר מקרא "ואספת דגנך" אלא בארץ ישראל ורוב ישראל שרויין, שהעבודה בקרקע גופה מצוה, משום יישוב ארץ ישראל, ולהוציא פירותיה הקדושים, ועל זה ציוותה התורה ואספת דגנך. ובוועז זורה גורן השעורים בלילה משום מצוה [ואלישע שנים עשר צמדים לפניו (מלכ"א יט, יט)]⁴⁰ ... ואפשר אפי' שארי אומניות שיש בהם יישוב העולם, הכל בכלל מצוה. אבל כשאנו מפוזרים בעו"ה בין האומות, וכל שמרבה העולם יישוב מוסיף עבודת ה' חורבן - מודה ר' ישמעאל לרשב"י. ועל זה אנו סומכים על ר' נהוראי (במתני' סוף קידושין): "מניח אני כל אומניות שבעולם ואיני מלמד בני אלא תורה - היינו בחוץ לארץ, וכנ"ל".

יז. סיכום ומסקנות

א. פסוקים רבים וכן מקורות רבים ומפורשים בדברי חז"ל, מוכיחים שפשט הפסוק "ארץ זבת חלב" מדבר על "יין לבן" או "חלב פירות". החלב המקורי הוא ודאי חלב בעלי חיים, ובתור "לשון

⁴⁰ תוספת עפ"י תורת משה (פ' שופטים ד"ה מי האיש). יש להעיר שלכאורה ישנה סתירה בדברי החת"ם. כאן (חידושי סוכה) כתב שר"י חולק על רשב"י רק בא"י ומודה לו בחו"ל. אולם בתורת משה (שם) כתב להפך שרשב"י ור' נהוראי דיברו רק על חו"ל, שיש שם מספיק בעלי אומניות, אך בא"י זו מצוה ומודים לר"י. ועי' חת"ם (דרשות ח"ב פסח תקצו ד"ה: שה"ש) על הפס' "מלך לשדה נעבד", שמדרג את חשיבותם של בעלי המקצוע: החשוב מכולם הוא החקלאי בעל השדה הזורע חורש וקוצר, ואילו השרים והמלך הם הפחותים ביותר מבחינת התועלת לעולם.

מושאלת" מכנה הכתוב את היין הלבן בשם חלב. כך צריך לפרש רק במספר מקומות שהכרח הפשט מחייב.

ב. מספר מקורות בדברי חז"ל (הגמ' בכתובות קיא, ב) – רמי בר יחזקאל, היתר חלב באכילה – הגמ' בבכורות (ו, ב): ניתן לפרשם שעוסקים בדרש הפסוק, ולא בפשוטו של מקרא. ניתן גם לפרש את הגמ' בבכורות, שאילו חלב בעלי חיים היה אסור, הכתוב לא היה משתמש בו אפי' בלשון מושאלת ליין לבן.

ג. יתכן לפרש (לענ"ד) שאף ר"ע מודה ש"פשוטו של מקרא" במקומות רבים, וגם בפסוק "ארץ זבת חלב ודבש" עוסק בצומח ולא בבעלי חיים. אלא שלשיטתו נשתבחה ארץ ישראל גם בדבש וחלב מבעלי חיים.